

В. А. ЯВІР,
кандидат політичних наук

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ЗАКОНОДАВЧОГО ПОЛЯ БОРЬБИ З КСЕНОФОБІЄЮ І РАСИЗМОМ В УКРАЇНІ

Стаття фокусується на проблемах законодавчого поля боротьби з ксенофобією і расизмом. Аналізується процес його формування, в частині недавно проголошений Закон об внесенні змін до Кримінального Кодексу України, який ужесточає відповідальність за вчинення на почве расизма і ксенофобії.

Ключевые слова: ксенофобия, расизм, Криминальный кодекс.

The article focuses on the problems of legislative framework of counter-action to xenophobia and racism. The process of its formation is analyzed, in particular the amendments to the Criminal code, that tightens the responsibility for racial and xenophobic crimes.

Key words: xenophobia, racism, Criminal code.

На тлі частішого злочинів на ґрунті расизму та ксенофобії, законодавчий арсенал засобів боротьби з ними залишається небагатим. Це дозволяє цим явищами практично безкарно набувати популярності в Україні. З'являються організації скінхедів та неонацистів, частішають напади та вбивства на расовому та етнічному ґрунті. Насильство, ворожість та ксенофобія набувають рис організованої діяльності і входять у молодіжну моду. Скінхеди все частіше нагадують про себе вбивствами та побиттями іноземців¹. Згідно з соціологічними даними, 2009 рік за цим показником набагато випереджає 2008 рік. Моніторинги правозахисних організацій фіксують зростання виявів ксенофобії, проте деякі інциденти не отримують офіційного продовження, адже їхні жертви просто не звертаються до правоохоронних структур за допомогою.

Законодавча система боротьби з ксенофобією залишає бажати кращого. Адже це явище в Україні визнали зовсім недавно, і то не всі політики. Законодавчі спроби запобігти ксенофобії розпочинаються з Основного закону держави. Зокрема, ст.24 стверджує, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Ст. 26 поширює дію конституційних прав та свобод на негромадян, проголошуючи, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, - за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. На цьому згадки про неприпустимість дискримінації та ксенофобії завершуються. Було б логічно пов'язати ст. 27-28 з запобіганням ксенофобії у контексті позбавлення людини права на життя або приниження її гідності, доповнивши кожну положенням, «незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання»².

Норми Конституції є нормами прямої дії, отже у зв'язку з їх порушенням жертви дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками можуть позиватися до суду. Втім, гучних прецедентів та прикладів винесення позитивного вироку за цими статтями не було. Доповнюють законодавче поле боротьби з ксенофобією і міжнародні документи, до яких приєдналася Україна, на зразок Міжнародної Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації (1965) або Конвенції про кіберзлочинність, яка стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи (2006). Після ратифікації подібні документи стають частиною українського законодавства. Однак прикладів їх застосування в українському судочинстві теж немає.

Найвідомішим та найпоширенішим механізмом захисту від ксенофобії залишається ст. 161 Кримінального кодексу України. Назагал ККУ містить декілька статей, покликаних криміналізувати окремі види ксенофобії. Однак здебільшого, коли йдеться про протиправні вияви ксенофобії, згадується саме 161 ст. яка ще кілька тижнів тому виглядала так: «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії». При чому в ній немає терміну ксенофобія, що свідчить про застарілість норми кодексу та потребу в законодавчому оновленні, з огляду на реальність, які того нагально вимагають. Оскільки ст. 161 була одночасно універсальним засобом боротьби з ксенофобією в Україні. І при цьому таким же абсолютно недієвим.

Ст.161 складалася з трьох положень. У першому стверджується, що умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, - караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.³

Друге положення диференціює суб'єкта відповідальності за ксенофобські вчинки, встановлюючи зокрема, що ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою, – караються виправними роботами на строк до двох років або позбавленням волі на строк до п'яти років. Якщо ж дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

Однак ця норма рідко застосовується судами, оскільки для засудження на її підставі необхідно довести умисність дій правопорушника, а це не завжди про-

сто зробити. Крім того, ст. 161 посилається лише на громадян, але не апатридів та іноземців. Виходячи з цього негромадяни, навіть ті, які перебувають в Україні легально, не можуть захиститися за її допомогою, що є черговим фактом дискримінації та ксенофобії за ознакою наявності українського громадянства. Таким, чином зі змісту ст.161 випливає, що передбачене нею діяння, вчинене щодо іноземців та осіб без громадянства не є злочином, що по своїй суті є правовим нонсенсом. Парадоксально, адже саме вони найчастіше стають жертвами расової та етнічної ксенофобії і набагато більше потребують захисту від неї, ніж громадяни України. Але держава послідовно захищає лише своїх громадян. І це тільки один з непоодиноких прикладів, який ілюструє наслідки законодавчої неувagi до питань протидії ксенофобії та расизму.

Випадків застосування ст. 161 дуже мало. Правоохоронні органи звикли до установки, що в Україні злочинів на етнічному, расовому та інших ксенофобських підгрунтях немає і бути не може, оскільки Україна толерантна, демократична держава і українці, відповідно теж, що продовжують оминати цю статтю і зараз, воліючи кваліфікувати кричущі ксенофобські злочини як дрібне хуліганство, нещасні випадки, злочини з метою пограбування. Іншими словами, як завгодно, тільки б не як протиправні вияви ксенофобії, які тягнуть за собою кримінальну відповідальність. Намагаючись не створювати прецедент притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 161 УКК, правоохоронні органи роблять ведмежу послугу виявленню ступеню поширеності етнічної, расової та інших видів ксенофобії в Україні, оскільки до відповідної статистики ці правопорушення просто не потрапляють, отримавши інші, хибні класифікації.

Однак навіть оскарження протиправних дій за вищезгаданою статтею УКК не гарантує позитивний результат постраждалим від ксенофобії, оскільки довести злочин абсолютно неможливо, навіть якщо всі факти та експертні висновки свідчать про протилежне. Для того, щоб особа, яка здійснила відповідний злочин, була засуджена, потрібно довести не лише те, що зміст її висловлювань або дій був спрямований на розпалювання міжнаціональної ворожнечі або проти представників інших етносів, рас національностей, потрібно довести намір, а це неможливо, скаржаться провідні представники української інтелігенції⁴.

Окрім вищезгаданої статті, в Кримінальному Кодексі є ще декілька статей, що передбачають кримінальну відповідальність за вчинки на ґрунті ксенофобії. Це ст. 67, яка вказує на обставини, що обтяжують покарання. Серед них вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату. Також слід згадати ст. 442, яка встановлює кримінальну відповідальність за геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу.

Вищезгадані прояви геноциду, згідно з ККУ караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі. Публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів - караються арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до п'яти років, встановлює п.2 ст.442. На щастя, в Україні до геноциду як крайнього прояву етнічної та расової ворожнечі за часи незалежності справа не доходила.

Щоб цього й надалі не ставалося, державі слід визнати наявність ксенофобії як проблеми і почати з нею боротися, при чому не лише за допомогою наявних законодавчих механізмів, а й напрацювання нових. Адже аналіз наявних засобів боротьби з ксенофобією дозволяє зробити беззаперечний висновок – Україна практично беззахисна перед поширенням ксенофобії, оскільки наявна законодавча база не дозволяє її зупинити або запобігти. Отже, законодавчу базу потрібно негайно розвивати. І це стосується не лише однієї ксенофобії, а всієї сфери регулювання етнополітичних відносин в Україні, починаючи з вдосконалення закону про меншини і завершуючи прийняттям концепції етнонаціональних відносин, проекти якої мусуються в кулуарах парламенту вже понад 10 років.

Міжнародні організації неодноразово звертали увагу на неблагополучну ситуацію в Україні та зростання злочинів на ґрунті ксенофобії. У країнах Євро-союзу занепокоєні збільшенням інцидентів в Україні з насиллям над іноземцями, що можуть кваліфікуватися як расова нетерпимість чи ксенофобія. Але ще більше європейців бентежить реакція на подібні інциденти з боку правоохоронних органів України.

З огляду на це Європейська комісія проти расизму й нетерпимості Ради Європи закликала українську владу вдосконалити захист від дискримінації людей неукраїнського походження, які проживають в Україні. Кримінальне законодавство проти злочинів расистського характеру не було посилено й влада досі не вжила вичерпних антидискримінаційних законів у сфері цивільного й адміністративного права. Комісія настійно порекомендувала українській владі внести поправки до Кримінального кодексу, які сприятимуть переслідуванню за заклики до расової ворожнечі й розбрату.

У зв'язку з цим комісія порадила Україні підписати й ратифікувати Конвенцію про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні й Міжнародну конвенцію про захист прав робітників-мігрантів і членів їхніх сімей. А також включити до Конституції право на рівність і недискримінацію для всіх осіб, що перебувають під юрисдикцією України, а не тільки для громадян, забезпечити якнайшвидше прийняття закону про мови, який брав би до уваги мовну різноманітність країни, і залучити до роботи над таким законом представників груп національних меншин і громадські організації. Також комісія закликала владу прийняти новий закон про національні меншини, що захистить їхні права.

В 2008 році законодавці досить оперативно зреагували на ці заклики, запропонувавши близько 10 різних законопроектів з внесення змін до Криміна-

льного Кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення з метою посилення відповідальності за злочини на ґрунті нетерпимості. Однак більшість з них була відхилена з огляду на низьку якість або невмотивованість, запропонованих змін. Наприклад, депутат Г. Герман пропонувала запровадити відповідальність за політичну ксенофобію, що фактично означало легалізацію боротьби з політичною опозицією.

Після того, як пристрасті навколо ксенофобії вщухли, у березні цього року депутат Т.Чорновіл вніс черговий законопроект з внесення змін до Кримінального Кодексу, які покликані посилити відповідальність за злочини з мотивів расової національної чи релігійної нетерпимості. Депутат посилався на зростання статистики злочинів на ґрунті ксенофобії, заяви представників міжнародних організацій, дипломатичного корпусу, громадських об'єднань зі звинуваченнями української влади в неспроможності або небажанні боротися з расизмом та ксенофобією як явищем. Т. Чорновіл апелював до того, що подальше ігнорування расизму та ксенофобії може призвести до застосування міжнародних санкцій проти України ззовні та розростанням організованих злочинних структур в середині країни.

Навіть за даними офіційної зниженої статистики, злочини мотивовані расовою, національною чи релігійною нетерпимістю стають окремим, специфічним розрядом організованої злочинності, - небезпідставно стверджує депутат. А отже й потребують для протидії не лише специфічних оргзусиль, але й спеціального законодавчого врегулювання. В Україні відкрито почали діяти так звані скінхедські групи, які сповідують расистські принципи. На відміну від попередніх років абсолютна більшість злочинів проти іноземців сьогодні скоюються членами подібних організованих груп, які спонукаються мотивами расової ненависті. При цьому абсолютна більшість випадків не фіксуються правоохоронними структурами або ж жертви не звертаються до органів МВС у зв'язку з відсутністю надії на реагування, - мотивував запропоновані зміни парламентарій.

Законопроект розроблено з метою створення більш чітких передумов для невідворотності й належного рівня покарання за ряд злочинних дій з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. Конкретизація й чітке віднесення злочинів на расовому ґрунті до конкретних діючих статей Кримінального кодексу та фіксація їх у частинах, які випишують обтяжуючі обставини, на думку депутата, допоможуть уникнути двозначності при кваліфікації злочинів⁵. А його прийняття сприятиме запобіганню надалі небезпечним злочинам, надасть додаткові правові механізми правоохоронним органам для упередження, протидії та покарання у новій для України й особливо небезпечній сфері злочинності на ґрунті расизму та ксенофобії.

Законопроектом «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини з мотивів расової національної чи релігійної нетерпимості)» пропонувалося внесення наступних коректив до ККУ. Ст. 115 Умисне вбивство пропонувалося доповнити положенням № 8, яке передбачає кримінальну відповідальність - строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, якщо таке убивство скоєне з мотивів

расової, національної чи релігійної нетерпимості. Аналогічні зміни було запропоновано внести до ст. 121. Умисне тяжке тілесне ушкодження; ст.122. Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження; ст. 126. Побой і мордування; ст. 127. Каткування; ст.129. Погроза вбивством. Ініціатор законопроекту запропонував доповнити ці статті відповідальністю за вчинені правопорушення з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості⁶.

Також у проєкті суттєвих змін зазнав головний інструмент у боротьбі з ксенофобією та расизмом українського законодавства, ст. 161 ККУ. Автор вважав за необхідне викласти її у наступній редакції: «1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образа почуттів людей у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, расовою, етнічною належністю, кольором шкіри, мовою, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, – карається штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою, – караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від трьох до десяти років.»⁷

Кримінальний кодекс України передбачав значно менші обсяги штрафів за вчинені правопорушення – до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років. Якщо вони обтяжувалися насильством, обманом чи погрозами, а також вчинялися службовою особою, то каралися виправними роботами на строк до двох років або позбавленням волі на строк до п'яти років. Окрім посилення відповідальності депутат запропонував усунути важливу прогалину в системі українського законодавства, яка застосовується для боротьби з ксенофобією та расизмом. Об'єкт дії ст. 161 було змінено з «громадянина», тобто особи, яка має паспорт, що посвідчує належність до громадянства України, на «людину», безвідносно до правового стосунку з державою. Термін «громадянин» було замінено, оскільки існувало різночитання щодо застосування статті стосовно постраждалих осіб, які не мають українського громадянства.

Попри позитивні, вмотивовані зміни, запропоновані законопроектом, парламентські експерти відмовилися підтримувати його. Головне експертне управління послалося на наявність у ККУ п. 3 ч. 1 ст. 67, який вказує на вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату як на обставину, що обтяжує покарання, яку суд при призначенні покаран-

ня обов'язково повинен врахувати. Тому експерти вважали, що запропоновані зміни створять небажану конкуренцію норм кримінального права. Також вони посперилися на універсальність ст. 161, з якої випливає, що при вчиненні будь-якого злочину, що поєднується з розпалюванням національної, расової чи релігійної ворожнечі, дії винного мають додатково кваліфікуватись за цією статтею. На їх думку, ця додаткова кваліфікація (особливо у разі прийняття пропонованого проектом посилення покарання за злочин, передбачений цією статтею) дає можливість повною мірою відобразити специфіку злочинних діянь і призначити адекватне покарання за сукупністю злочинів⁸. Головне науково-експертне управління Верховної Ради зробило висновок, що за таких умов доповнення зазначених вище статей новими нормами з такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату, є зайвим і створюватиме конкуренцію норм і ситуацію невизначеності у випадках вчинення відповідних діянь.

Експерти розкритикували абсолютно всі новели з посилення кримінальної відповідальності за правопорушення, вчинені з мотивів расової національної чи релігійної нетерпимості. Наприклад, порадили розуміти Кримінальний Кодекс не буквально, відповідно до букви закону, а фігурально. На їх думку, запропонована проектом заміна у тексті ст. 161 КК слова «громадян» словом «людей» є зайвою, оскільки у доктрині кримінального права та на практиці на даний час вжите у цій статті слово «громадян» розуміється у тому сенсі, що потерпілими від даного злочину можуть бути як громадяни України, так і іноземці або особи без громадянства. Однак будь-який суд одразу відмовить особі без громадянства у порушення справи на цій підставі і матиме рацію, адже ст. 161 захищає лише громадян України від порушень расового або ксенофобського характеру.

Необґрунтованою головному науково-експертному управлінню здалася і спроба збільшити каральні санкції за злочини на ґрунті нетерпимості. Експерти вважають запропоноване підвищення максимального покарання за дії, передбачені ч. 3 ст. 161 КК, до такого ж рівня, який передбачено у ч. 2 ст. 121 КК, є надмірним. Вони назвали безпідставним вилучення зі ст. 161 альтернативного покарання у виді виправних робіт, оскільки цим самим запропоновані зміни обмежують суд у можливості вибору виду покарання, який відповідатиме характеру та ступеню небезпеки конкретного злочину. З огляду на це Головне науково-експертне управління не рекомендувало приймати цей законопроект.

Однак документ зазнав деяких змін і таки став законом, вніши відповідні корективи до Кримінального Кодексу України. Спроби посилити відповідальність за прояви ксенофобії та расизму змогли консолідувати навіть не просту, а конституційну більшість депутатів. За прийняття в цілому законопроект № 2281-1 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (про відповідальність за злочини за мотивами расової, національної або релігійної нетерпимості)» проголосували 312 депутатів за 226 необхідних. В остаточному варіанті залишилися наступні зміни:

Ст. 115 Умисне вбивство була доповнена п. 14 такого змісту: «14) з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості»;

Ст. 161 Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань була викладена у наступному вигляді: «1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, - караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою, - караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. 3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки, - караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років»⁹.

Таким чином в змінах до Кримінального кодексу були враховані зауваження експертів: він продовжує захищати лише громадян від правопорушень на ґрунті расової та інших форм нетерпимості, однак відповідальність за їх здійснення була посилюється шляхом підвищення карних санкцій. Також не було усунуто головний недолік, який фактично не дозволяє застосовувати вищезгадану статтю – необхідність доведення у суді умисності дій, спрямованих на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті.

Підсумовуючи, слід зазначити, що попри не надто широкий арсенал засобів боротьби з ксенофобією та нетерпимістю, попри неспроможність застосування цих засобів через недосконалість української правової та судової системи, проблему ксенофобії та расизму нарешті помічено. Парламентарії розпочали боротьбу з нею на рівні створення законодавчого поля, шляхом удосконалення механізмів адміністративної та кримінальної відповідальності за прояви ксенофобії. Про що свідчить внесення змін до Кримінального Кодексу України. Однак без напрацювання цілісної системи боротьби з явищами расизму, ксенофобії та інших різновидів нетерпимості, яка включатиме не лише каральні заходи, а й просвітницькі, роз'яснювальні, заохочувальні до підтримання толерантності в українському соціумі, це деструктивне явище не здолати шляхом механічного збільшення штрафів.

1. Кисельова Ю. Чи є в Україні расова нетерпимість та ксенофобія? // Українська правда. – <http://www.pravda.com.ua/news/2008/3/26/73692.htm>. 2. Конституція України / Верховна Рада України. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>. 3. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] / Верховна

рада України. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=a&find=1&typ=21>.

4. Украинские законы бесполезны перед ксенофобией? // ForUm. – <http://for-ua.com/ukraine/2006/05/24/190612.html>

5. Супровідна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини з мотивів расової національної чи релігійної нетерпимості)» / Верховна рада України. – http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=32154.

6. Порівняльна таблиця до проекту Закону України « Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини з мотивів расової національної чи релігійної нетерпимості)» / Верховна Рада України. – http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=32154.

7. Там же.

8. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості)» / Верховна Рада України. – http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=32154.

9. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» / Верховна Рада України. – http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=32154.